

ТУРСКА ПОТРАГА ЗА „ДОНАТОРОМ” ЕНЕРГИЈЕ** О ЕНЕРГЕТСКОЈ САРАДЊИ РУСИЈЕ И ТУРСКЕ

Апстракт: Садашњи светски поредак је устројен на томе што „крв цивилизације” – нафту, контролише САД захваљујући војној и економској моћи. Но, према аналитичарима Пентагона, прелазак на коришћење гаса у индустрији, грејању и другим сферама, доводи и до неминовности преустројавања светског поретка. Свет више неће бити „свет нафте” у коме је САД имао водећу улогу, већ ће бити „свет гаса” у коме он има веома слабе позиције. Гас, заправо, у XXI веку заузима место какво је у XIX веку имао угаљ, а у XX веку нафта.

Руско-турска сарадња у области трговине природним гасом датира из 1984. године, када су две државе потписале први Споразум о куповини руског гаса. Све би то деловало прилично идилично да Турска није зона утицаја САД и Европске уније. Наиме, САД и ЕУ су „решили” турско питање. Под плаштом стратешког партнерства са САД (узео је Турску за свог асистента на Блиском истоку) примењујући низ мера, Анкара је у потпуности постала зависна и контролисана. Прихватајући и примењујући низ мера Анкара је у потпуности постала зависна и контролисана. Како се показало у пракси, Турска је после Саудијске Арабије и Катара држава у којој САД има највећи утицај. Зато питање енергетске сарадње Русије са овом земљом има стратешки значај, јер представља полугу утицаја на турску политику, која све више постаје мешавина „панисламизма, неоосманизма, пантуркизма и вестернизма”.

Турска је једна од земаља у којој је забележен највећи раст потреба за енергијом – око девет одсто на годишњем нивоу. Изградња и обезбеђивање нових извора енергије нису усклађени са потребама, па се данас у Турској догађају свакодневна искључења струје за домаћинства, као и уличне расвете. Истовремено, рад привредних субјеката омогућава се увозом како

* Институт за политичке студије, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција” (179009), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

електричне енергије, тако и других енергената. Турска, на пример, струју увози највише из Русије, преко Грузије, без обзира на лоше политичке односе Тбилисија и Москве. Зато Турска интезивно трага за „донаторима” енергије, пре свега на простору који је некада био у саставу Османске империје, али и у целом Турану (отуда пантуркизам).

Кључне речи: Гас, гасовод Јужни ток, Русија, Турска, Србија, геополитика, политика, интеграције

* * *

Гас – савремено средство геополитике

Савремени друштвени процеси се обликују уз помоћ различитих механизма. Поред господарења енергентима, демократија је омиљено средство америчког геополитичког утицаја.¹ САД као „колевка” савремене демократије очекује солидарност (послушност) од новајлија на том путу. Демократија је за америчку геополитику инструмент дневне политике, у ствари идеологија, која омогућава остварење америчких интереса у свету. Зато је и „извозе”. Но демократија није свемогућа, мада не треба занемарити њене учинке у потчињавању непокорених народа. Ипак, енергенти су свакако јаче средство геополитике од демократије. Разматрајући, дакле, место енергената у савременим међународним односима и геополитичким процесима, неопходно је приметити да они представљају основу у интересима држава, али и кључ за разумевање политичких збивања у свету. Енергенти утичу на стратегију, али и на текуће дипломатске и политичке одлуке.²

Анализе руског Центра стратешких оцена и прогнозе показују да је САД крајње забринут због развоја догађаја у сфери војне политике и геополитике, јер криза у Европској унији ускоро може да се одрази на могућности Брисела да извршава преузете обавезе у НАТО-у, што ће довести до кризе Алијансе. Но то није најстрашније за Вашингтон. Још већу претња за доминацију САД у свету, поред Кине представља и Русија, и то, што је посебно важно, не у војној сфери, већ у области економије. Управо такав закључак намеће Институт стратешких истраживања Војног колеџа армије САД у тек

1 Види: Зоран Милошевић, „Откривање државе”, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 22–27.

2 Л. В. Савин, Савременая структура енергополитики, *Геополитика*, Выпуск 3, Москва, 2010, стр. 4.

објављеним резултатима истраживања „Природни гас као инструмент државне политике Русије”.³

Гас је, дакле, постао средство геополитике, јер је он врло реална потреба савремене индустрије и цивилизације. Према мишљењу аутора овог важног истраживања, Русија се споро, али сигурно уздиже и без обзира на скуп нуклеарни потенцијал мало-помало стиче све важнију улогу у угрожавању глобалне доминације САД. „Русија XXI века више није Русија с краја XX века.” На крају XX века, после серије разорних „демократских” преображаја државе, Русија је у америчким стратешким документима записана као *failed state* – „пропала држава” и сматрано је да у наредним деценијама неће представљати потенцијалну претњу за САД и НАТО. Међутим, у протеклој деценији догодиле су се суштинске промене и садашњу важност Русије треба оцењивати сасвим другачије, сматрају аналитичари Пентагона.

Пре свега, изменио се геостратешки контекст. Последњих година постало је јасно да се „нафтна ера” ближи крају. Управо ова чињеница и њено констатовање представљају аксиом даљег планирања Пентагона, јер намеће обавезу поновног разматрања претходних прогноза о збивањима у свету у наредним деценијама. **Садашњи светски поредак је устројен тако што је „крв цивилизације” – нафту, контролисао САД захваљујући војној и економској моћи.** Све етапе у добијању нафте (експлоатација, њена прерада и продаја крајњим потрошачима), као и формирање тржишта овог енергента, све је то било под контролом америчких компанија. Америчка берза дефинише цену нафте дан за даном **јер америчка војна машина данас контролише више од 60 одсто нафтоносних рејона планете Земље.** Од тренутка „победе” нафте над угљем током Првог светског рата, сва потоња геополитика XX века концентрисала се на нафтоносне пределе Земље. На пример, Хитлер је неопходним условом за успешан рат против СССР-а сматрао задржавање контроле над румунским нафтним областима, слично су размишљали и у Москви, тј. да нема успешне одбране од нацистичке Немачке без контролисања нафтних поља СССР-а. Друго, криза у односу САД са арапским светом седамдесетих година XX века довела је ову државу до велике економске кризе. Крах СССР-а, што се у медијима веома мало спомиње, изазван је жестоким политичким притиском Вашингтона и арапских шеика да се снизи светска цена нафте крајем осамдесетих година XX века. Уопштено говорећи, савремена индустријска цивилизација је „свет нафте”. Цео светски поредак после Другог светског рата се одржавао тако што је САД себи обезбеђивао директан приступ већини нафтних поља. У овој борби, САД је био победник, јер му је успело да формира систем контроле тржишта нафте – од правних питања њене експлоатације до инфраструктуре и самог тржишта,

³ Види: Зоран Милошевић, „Повратак белих господара, Неоколонијализам или интеграције?”, ЗМ и Клуб српских родољуба, 2012, стр. 183.

што је увек омогућавало уклањање непокорних у овој сфери. Ипак, ситуација почетком XXI века се изменила, јер је откривено да су резерве нафте на измаку и да се алтернативни извор енергије, попут биогорива и ветра, још не могу масовно користити у индустрији.⁴

У новим околностима прво место у енергетској хијерархији заузео је природни гас. Овај природни енергент је најбоља замена за нафту, а има и низ предности над нафтом, што доводи до повећане тражње овог енергента. Гас представља и еколошки чист енергент, његове светске резерве у великој мери превазилазе залихе нафте, што обезбеђује потребе цивилизације на Земљи минимум наредних 250 година.

Но према аналитичарима Пентагона, **прелазак на коришћење гаса у индустрији, грејању и другим сферама, доводи и до неминовности преустројавања светског поретка. Свет више неће бити „свет нафте” у коме је САД имао водећу улогу, већ ће бити „свет гаса” у коме он има веома слабе позиције.**

Тржиште гаса је специфично по томе што се умногоме разликује од тржишта нафте, те спречава „господара тржишта нафте” и његов војно-политички потенцијал да буде и господар гаса. Прво, гас је другачије распоређен, равномерније у односу на нафту. За контролу гасних извора потребно је много више снаге и средстава. Гас се на тржиште доставља углавном гасоводима и његова улога у економији државе која га користи је велика. То снажније везује државе кориснике гаса за државе извознике гаса, него нафта. Оно што је посебно важно јесте сама гасна инфраструктура, као и правила тржишта гаса, која се у последњој деценији формирају без учешћа САД. Главну реч овде има Русија, а „Гаспром” је тај који успоставља правила (стандарде) и „моду” кад је реч о организацији тржишта гаса.

Доставља руског гаса на тржиште Западне Европе започета је још у доба Совјетског Савеза, чиме се успоставила зависност данашње Европске уније од доставе гаса из Русије, мада се већ тада у Западној Европи формирала политика на основу правила да се не сме куповати гас од Русије у износу већем од 10 одсто потреба.⁵ Ипак, Русија је разбила ову политику Брисела изградњом гасовода Плави ток 2002. године до Турске, а потом Северног тока по дну Балтичког мора, док ове године почиње и изградња Јужног тока преко Балканског полуострва. Данас Руси у Европску унију достављају 25 одсто потребног гаса. Но Брисел и даље ради на томе да ограничи доставу гаса из Русије у државе Европске уније. Тренутно се води прави „гасни рат”, а део тога је и покушај да се умањи значај природног гаса његовим добијањем из

4 Сергей Гриняев, Газовая эра России, <http://segodnia.ru/index.php?pgid=2&partid=45&new-sid=15343>

5 Газпром и мировая газовая политика, http://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/gazovyye_vojny_xxi_veka_819.htm

шкриљаца.⁶ САД управо сагледава како може да утиче на ову област и интензивира, пре свега, истраживања повезана са добити и доставом гаса. Такође, САД активно истражује експлоатацију „течног природног гаса” и гаса добијеног од шкриљаца. Међутим, према оцени стручњака Пентагона ниједна од ових технологија тренутно не може да се такмичи с технологијом експлоатације природног гаса. За експлоатацију „течног природног гаса” потребна је веома скупа инфраструктура, док је експлоатација шкриљаца веома опасна по човекову околину.

Све то је довело аналитичаре из Института стратешких истраживања до закључка да је неизбежан раст утицаја Русије у наредним деценијама. Већ сада, систем пословања у области гаса доводи до нарушавања јединства на основама атлантизма не само Европске уније већ и НАТО-а. Већина чланица НАТО-а је већ потрошач руског гаса, а с применом одлуке да се одустане од коришћења нуклеарне енергије та зависност ће се само повећавати. Уколико се нешто не предузме, наводе стручњаци Пентагона, већ 2019. године од руског гаса зависиће 91 одсто држава Централне и Источне Европе. Ово Русији даје могућност не само да одређује цене на тржишту гаса већ и да овај енергент користи као веома ефикасан инструмент геополитичког утицаја. Пошто не постоји могућност диверсификације доставе гаса, то значи да ће већина држава Европе бити таоци нових околности, што ће се одразити на постизање консензуса у питањима војне стратегије и коришћења НАТО-а у разне сврхе. Русија нема војни потенцијал да сруши НАТО конвенционалним војним оружјем, али има, по свој прилици, економски. Од тренутка пуштања у рад Северног тока, ситуација се за САД погоршала, јер алтернативни путеви доставе гаса, као и изградња гасовода Набуко постају нереални. Зато аналитичари америчког Института стратешких истраживања упозоравају да Вашингтон нема много времена да измени ситуацију у своју корист.⁷

Русија, није тајна, своје енергетске потенцијале користи и у геополитици, са жељом да оствари следеће циљеве:

- Обезбедити доставу енергената континенталној Европи (преко гасовода Северни и Јужни ток, а такође и партнерством с Белорусијом и Украјином);
- Учинити све да се у потпуности искористи капацитет гасовода Плави ток, који иде по дну Црног мора до Турске, и укључити се у нафтовод Баку–Тбилси–Џејхан);
- Онемогућити изградњу гасовода Набуко;

6 Исто.

7 Путин: Изградња Јужног тока почиње крајем 2012, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/PutinIzgradnja-Juznog-toka-pocinje-krajem-2012.sr.html>

- Формирати тржиште с Казахстаном, Азербејџаном, Туркменистаном и Ираном и извести велики евроазијски гасни конзорцијум на берзу (у перспективи, на тој берзи би се трговало помоћу евра или рубље);
- Стабилизovati ситуацију на Северном Кавказу, те повећати утицај на Јужном, а пре свега у Азербејџану;
- Изградити нафтоводе и гасоводе до Кине;
- Зближити се с Јапаном и започети заједничке енергетске пројекте с том земљом.⁸

Посебно болно питање за Вашингтон јесте повратак Владимира Путина у Кремљ марта 2012. године, којег Сједињене Државе сматрају креатором и визионаром нове руске геополитике.⁹ Зато Вашингтон „губи живце” и пре времена активира рад антируских покрета и организација, како у самој Русији, тако и у Централној Азији (где постоје велика налазишта гаса), како би се поништио договор Русије и Туркменистана, Казахстана и других држава о експлоатацији гаса и његовом извозу преко руских гасовода на тржиште Европе.¹⁰ **Кривично гоњење и неправедна осуда бивше украјинске премијерке Јулије Тимошенко, такође су повезана с гасом. Наиме, наручиоци њеног хапшења и судског процесуирања су Вашингтон и Брисел, који тиме показују свим политичарима у свету како ће проћи они који у области гаса сарађују с Русијом.**¹¹

Од самог почетка, дакле, Јужни ток се нашао у центру геополитичких игара, које је започела Европска унија уз подстицај Вашингтона.¹² Брисел, наиме, посматра енергетску безбедност Уније кроз одстрањење Русије из доставе гаса државама чланицама ове глобалистичке творевине. Због тога је 2003. године у Будимпешти организован самит поводом изградње гасовода Набуко, који би требало да елиминира Русију с гасног тржишта Уније и обезбеди доставу гаса с Блиског истока и Прикаспијског региона (Азербејџан). Међутим, показало се да је Набуко мртворођенче, јер може, реално,

8 Л. В. Савин, Савременая структура енергополитики, стр. 10–11.

9 Слободан Самарџија, Америка неће Путина, објављено: 12. 09. 2011, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/SAD-nece-Putina.sr.html>

10 Види: Зоран Милошевић, Како Америка тежи изборној „победи” у Русији, *Печат*, бр. 196, Београд, 2011, стр. 42–54.

11 Види: Зоран Милошевић/Никола Гаврић, „Јужни ток и решавање конфликта у Босни и Херцеговини”, у зборнику: *Конфликти*, Клуб интелектуалаца 123, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2012, стр. 154–171. Зоран Милошевић, „Идентитет Европе: будућност муслимана у Европској унији”, Институт за политичке студије, Београд, 2012.

12 Южный поток и геополитика, <http://www.fondsk.ru/news/2012/06/11/uzhnyj-potok-v-geopoliticheskom-kontekste.html>

да покрије само 12 одсто потреба Уније за гасом.¹³ Тиме енергетска битка није завршена, јер се у борбу непосредно укључио и САД који је себи поставио задатак да „контролише изворе енергије у свету”.¹⁴ Влада САД је усвојила 2007. године документ „Стратешки план за 2007–2012 буџетску годину” у којем је себи поставила циљ да се бори против све већег утицаја Русије у сфери енергије, па је закључила „да мора спречити енергетску сарадњу Русије и Европске уније”.¹⁵ У том смислу Азербејџан и Турска добијају важну улогу у овој политици Вашингтона.

О почетку енергетске сарадње Русије и Турске

После слома Совјетског савеза крајем 1991. године, појавио се проблем дефинисања односа Русије и Турске. То је учињено 1992. године када су политички представници Москве и Истанбула потписали Договор о односима две државе, који је потврдио узајамни статус „пријатељске државе”.¹⁶ Ово је, свакако, велики успех, јер с Турском несумњиво није лако сарађивати, будући да, како то истиче Маријус Векерлеу, „Турска представља образац државе-проблема”.¹⁷

Ипак, пошто је Турска по питању енергената зависна земља и потребна јој је нова политика за решавање нагомиланих проблема (од енергетских, водних, до курдског и других питања),¹⁸ онда и сарадња са геополитичким противником САД постаје императив опстанка.¹⁹ Ипак, за ову сарадњу неопходна је сагласност САД и она постоји, јер и Турској и Вашингтону одговора да различити достављачи испоручују нафту и гас Турској. Ово, такође, не спречава Турску да буде главни спонзор противника Москве на Кавказу, Блиском истоку и Европској унији.²⁰

13 *The New York Times*, 11. 06. 2008.

14 Ноам Хомский, *Гегемония или борьба за выживание: стремление США к мировому господству*. Москва, 2007. стр. 27 и 242.

15 Види: <http://www.state.gov/documents/organization/156215.pdf>

16 А. В. Болдырев, Черноморские проливы в политике Турции и России в 1992–2008 гг., сборник статей: *Ближний восток и современность*, Институт востоковедения РАН / Институт Ближнего востока, Москва, 2009, стр. 5.

17 Мариус Вэкэрлеу, Турция: политические перспективы, *Геополитика*, Выпуск IX, Москва, 2011, стр. 42.

18 Mehmet Barlas, *Türk siyasetinde "Büyük Proje" eksiği mi var?*, *Sabah*, 05/08/2012

19 Традиционална спољна политика Турске је трансатлантистичка и та држава верни је савезник Западног блока. Види: Барыш Достер, „Турция между двух континентов, двух цивилизаций и двух сил”, *Геополитика*, Выпуск IX, Москва, 2011, стр. 14.

20 Види: А. А. Сотниченко, Турция: геополитическая ось Евразии, *Геополитика*, Выпуск IX, Москва, 2011, стр. 12.

Руско-турска сарадња у области трговине природним гасом датира из 1984. године, када су две државе потписале први Споразум о куповини руског гаса. Турски стручњаци су у то време почели су да изражавају забринутост због важног питања: да ли Турска може да потроши гас који је купила, а забринутост се претворила у панику Министарства државног планирања. „Све ће се завршити тиме да ћемо платити гас који нећемо потрошити”, рекао је бивши министар Јурдакул Јигитгуден у интервјуу за светске медије.²¹

Достављање гаса из Русије у Турску започето је, како смо напред навели, још у доба Совјетског савеза.²² Совјетска држава се обавезала да у Републику Турску у наредних 25 година, почевши од 1987. године, по комерцијалним условима, доставља природни гас у следећем обиму и роковима:

- 1987. год. – 1,5 млрд м³
- 1988. год. – 1,5
- 1989. год. – 2,3
- 1990. год. – 3,0
- 1991. год. – 3,5
- 1992. год. – 4,0
- 1993-2011. год. – 5,0–6,0 млрд. м³

Године 2006. избио је „Први гасни рат Турске и Русије”, јер је Анкара уз подршку Европске уније разрадила стратегију изградње система који би са четири различите стране достављао гас у Унију.²³ Прва маршрута иде од прикаспијских држава, друга из северне Африке и држава Персијског залива, трећа на север Европе преко Аустрије и четврта на југ Европе, преко Грчке и Италије. **Турска би се, на тај начин, претворила у енергетски коридор Европске уније.** Суштина ове политике је смањивање куповине гаса од Русије, на чему је инсистирао САД, што је, иначе, изазвало жестоку реакцију руске стране, јер би тиме Русија била принуђена да продаје гас Турској, а она Европи. Русија је, како знамо, успешно разбила ову политику Уније.

Достава гаса из Русије у Турску започета је 1987. године, али купљене количине су се показале недовољним, па је Турска тражила нови Споразум са повећаном количином гаса (додатних осам милијарди кубних метара). Потом, 1990. године следи молба за још већом количином гаса, па је 1997.

21 *Hurriyet Daily News*, 09. 08. 2010.

22 СССР - ТУРЦИЯ - ГАЗ - 1984 г. СОГЛАШЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРАВИТЕЛЬСТВОМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК О ПОСТАВКАХ ПРИРОДНОГО ГАЗА ИЗ СССР В ТУРЕЦКУЮ РЕСПУБЛИКУ, <http://allturkey.narod.ru/rusturkgaz1984.htm>

23 Дмитрий Верхогуров, Россия и Турция на пороге ”газовой войны”, <http://www.apn.ru/opinions/article9593.htm>, 15. 03. 2006.

године потписан Споразум о изградњи гасовода Плави ток од Русије, тачније руских налазишта гаса до Турске, преко Црног мора. Плави ток је био руски одговор на туркменски конкурентски пројекат (тада се водила борба за турско тржиште), наводи Владимир Сокор, старији аналитичар фонда *Jamstown Foundation* из Вашингтона.

Повећање броја налазишта природног гаса (Азербејџан, Туркменистан и друге бивше совјетске републике) довело је до пораста конкуренције између Турске и Русије, посебно када је Турска с „Бритиш Петролеумом” и азербејџанском компанијом SOCAR постала акционар нафтовода Баку–Тбилси–Џејхан (БТЦ), дугог 1768 км, који је завршен 2005. године. Русија није хтела да подржи овај нафтовод, што је раздражило Турке, и наставила је да превози своју нафту танкерима преко Босфора. Према службеним подацима из 2009. године, Русија је овим путем послала 51.422 танкера нафте (145 милиона тона нафте или четвртину свог извоза), јер није хтела да извози нафту поменути нафтоводом.²⁴

Турска – енергетски коридор Европске Уније

Ипак, сарадња и конкуренција Русије и Турске одвијају се уз снажно присуство и утицај Европске уније, важног партнера, како за Русију тако и за Турску, посебно у сфери трговине, инвестиција, технологије и туризма. Пошто се ради о три важна геополитичка центра моћи, њихова економска сарадња постаје индикатор будућности, ако не и њен гарант.

Размена роба између Русије и Европске уније је 2011. године износила 308 милијарди евра; Русија је трећи партнер у трговини Европске уније; Турска је седми трговински партнер Уније; Русија заузима друго место у спољнотрговинској размени Турске; Инвестиције из Европске уније у Русију износе 120 милијарди евра (2010); Инвестиције Русије у Унију (2010) износиле су 42 милијарде евра; Турска годишње из целог света привуче између 13 и 14 милијарди евра инвестиција.²⁵ Русија ступа у нови период односа с Турском, јер постаје пожељан партнер у економској геополитици Турске. Сарадња у области енергената квалификује Русију и Турску, између осталог, и за водеће кандидате у решавању кризе на Блиском истоку.

Током последње деценије Турска се позиционира као алтернативни пут за транспорт гаса. Турска је дозволила изградњу Јужног тока преко своје територије, а заузврат добила обећање Русије да ће та држава своју нафту, коју

24 Договором о односима Русије и Турске, који су прихватиле обе државе 1992. године, одређено је да главни контролор Босфора и Дарданела буде Турска. Види: А. В. Болдырев, Нав. дело, стр. 5.

25 Bahadır Kaleağası, Rusya'nın DTÖ üyeliği ve Türkiye, *Radikal*, 28. 08. 2012.

извози бродовима преко Босфора, почети да шаље преко нафтовода БТЦ, за Турску важним, јер би растеретио Босфор смањењем броја бродова који пролазе овим путем за 50 одсто.

Турској је потребна и електрична енергија, у том смислу произведена и у атомским централама, јер увози 98 одсто гаса и 92 одсто нафте за шта је платила, на пример, 2008. године 50 милијарди долара. Уколико би обезбедила довољно струје, могла би да смањи увоз нафте и гаса, али и да спречи непријатности и штету, јер Иран и Азербејџан често нису у стању да испоруче уговорене количине количине гаса због временских непогода.

Председник компаније „Газпром”, Алексеј Милер каже да сваке године из Турске добија писмо у којем се каже да Иран и Азербејџан нису способни да испоруче уговорени гас, те га моле да повећа испоруке Турској (у односу на уговорене количине).

Све би то деловало прилично идилично да Турска није зона утицаја САД и Европске уније. Наиме, САД и ЕУ су „решили” турско питање. Наиме, под плаштом стратешког партнерства са САД (који је узео Турску за свог асистента на Блиском истоку), примењујући низ мера, Анкара је у потпуности постала зависна и контролисана. Како се показало, **Турска је после Саудијске Арабије и Катара држава у којој САД има највећи утицај.**²⁶ Зато питање енергетске сарадње Русије са овом земљом има стратешки значај, јер представља полугу утицаја на турску политику, која све више постаје мешавина „панисламизма, неоосманизма, пантуркизма и вестернизма”, што оставља, између осталог, и трага у култури и политици Турске.

Из изложеног се може разумети што су економско-трговински односи Русије и Турске, мање или више, често изложени „тесту времена”. Последњи такав тест био је у октобру 2011. године, када је Анкара ултимативно затражила од Москве да учествује у формирању цене гаса, претећи да ће, ако се не уважи њен став, отказати наруџбине овог енергента.²⁷ Турска је, како истичу руски научници и аналитичари, увек била незгодан партнер и многи су на основу поменутих редова наговештавали хлађење односа између Москве и Анкаре у најскорије време. Међутим, последњих десет дана децембра 2011. године дали су неочекиван резултат, јер је постигнут изузетно повољан договор за Русе о испоруци руског гаса Турској за 2012. годину.²⁸ Обим испорука гаса је увећан на две милијарде кубних метара. Ово је на неки начин „награда” руској страни, јер је за време сусрета премијера Руске федерације Владимира Путина и министра енергетике и природних ресурса Турске

26 Дмитрий Верхотуров, Россия и Турция на пороге ”газовой войны”, <http://www.apn.ru/opinions/article9593.htm>, 15. 03. 2006.

27 Андрей Полевой, Направления энергопотоков: Россия и Турция находят формулу сотрудничества?, <http://win.ru/ekonomicheskie-interesy/1325870200>, 07. 01. 2012.

28 Исто.

Танера Јилдиза, турска страна и службено предала ноту Министарства спољних послова поводом пројекта Јужни ток. Нота је садржавала пристанак на издавање свих неопходних дозвола за реализацију гасовода Јужни ток кроз економску зону Турске. Нажалост, нема информација о условима под којима је тај договор реализован.

Турска овим није застала у каналисању транспорта енергената преко своје територије, јер је преговарала и с Државном нафтном компанијом Азербејџана (SOCAR) о стварању конзорцијума за изградњу гасовода Азербејџан–Турска–Европска унија, а ту је и Набуко (за сада само у плановима), који би требао да из Каспијског подручја доведе гас до Европске уније, али опет преко Турске. На основу тога може се закључити да на јужном правцу све доставе гаса у Европску унију контролише Турска. У свему овоме и Русија и Турска виде могућност доминације у региону, при чему је Европска унија само прости објект у великој гасној игри.²⁹

Године 2009, приликом августовске посете руског премијера Владимира Путина Турској, потписани су споразуми које су стручњаци оценили као „стратешки пробој” у односима две државе.³⁰ Што се тиче гаса, два премијера (Путин и Ердоган) потписали су Протокол о сарадњи у гасној сфери у оквиру којег је турска страна дала сагласност руској страни да спроведе истраживање у циљу изградње Јужног тока преко Црног мора за Европску унију. Такође, две државе су потврдиле заједничке планове за изградњу Плавог тока 2, који доставља гас у Сирију, Либан, Кипар и Израел. Ердоган и Путин су се тада договорили и да продуже уговор о достави гаса у Турску. Што се тиче нафте, премијери су потписали Протокол о сарадњи у тој области, којим се Русија укључила у рада нафтовода БТЦ, јер је један од учесника и италијанска компанија *Eni*, која има важан удео у гасоводу Јужни ток. У оквиру сарадње у области атомске енергије потписан је Протокол о сарадњи којим је предвиђена изградња атомске централе у Мерсин Акујуу. Такође, потписана су и два међудржавна споразума о сарадњи у области мирнодопског коришћења атомске енергије и о оперативном обавештавању о нуклеарним хаваријама и размени информација о нуклеарним постројењима.

Неочекивано, турска страна је иницирала и отварање турско-руског универзитета у Турској. Турски премијер је ово образложио све већом потребом за учењем руског језика запослених у туризму и другим гранама економије, као и са становишта употребе тог језика у бившим туркијским совјетским републикама.

У целини, сусрет два премијера се оцењује као „дипломатско-енергетски продор” у односима две земље, а потписани споразуми сведоче да Турска

29 Исто.

30 **Иљшат Саатов, к.п.н.**, Россия и Турция: дружба от газа до вуза, <http://dakazan.ru/2009-08-07/rossiya-i-turciya-druzhba-ot-gaza-do-vuza/>

постаје важан, ако не и стратешки партнер Русије. Такође, споразуми могу да указују и на жељу Русије да Турска заузме самосталнију позицију у односу на САД и НАТО.

„Гаспромбанка” је постала партнер турске гасне компаније „Avrasya Gaz”, купивши део њених акција (око 20 одсто).³¹ Турска је 2011. године куповином 26 милијарди кубних метара гаса од Русије избила на друго место (прва је Немачка) по количинама купљеног гаса. Руски гас се доставља у Турску на основу три одвојена Споразума, два регулишу доставу гаса у Турску преко Западне маршруте (Трансбалкански гасовод), а трећи преко Плавог тока. Западна маршрута обезбеђује гасом Истанбул и приградска насеља (укупно око 15 одсто потреба Турске). Према турским проценама, потребе ове земље за гасом износе око 50 милијарди кубних метара, тако да простор за даљу сарадњу постоји.

Почетком јуна 2010. године тадашњи руски премијер Владимир Путин посетио је Турску да би са домаћинима (пре свих с турским премијером) разматрао стварање Енергетске алијансе.³² Из владе Руске федерације је саопштено да је Москва предала Турској резултате испитивања дна Црног мора како би се изабрала најбоља маршрута за изградњу Јужног тока и сада се чека одговор турске стране. Јужни ток би требало да елимише конкурентски пројекат доставе гаса у Европску унију – Набуко.

Русија покушава да пацификује Турску сарадњом у области енергије, највише у коришћењу гаса. Тако је фебруара 2009. године тадашњи руски председник Дмитриј Медведев, током разговора с турским колегом истакао да је „Под нашим економским односима постављен моћни фундамент – низ великих пројеката, а међу њима се издваја Плави ток”. Поред тога, сарадња је обухватила и област електричне енергије, нуклеарне енергије и област сарадње у индустрији.³³

Непријатељи из времена Хладног рата, Русија и Турска, нашли су заједнички језик у области енергетике, без обзира на постојеће дипломатске спорове.³⁴ Турска је дала сагласност да руски гасовод Јужни ток прође преко територијалних вода Турске, а Русија се, заузврат, обавезала да инвестира 20 милијарди долара у изградњу прве атомске централе у Турској. „Наше две државе успеле су да превазиђу неслагања и да уздигну односе благодарећи

31 Россия и Турция: перспективы сотрудничества в газовой сфере, <http://inosmi.ru/overview/20120813/196557365.html#ixzz26PVYnDGT>

32 Наталья Гриб, Владимир Соловьев, Елизавета Кузнецова, Россия и Турция переведут переговоры с Газы на газ, <http://www.eprussia.ru/prensa/articles/15781.htm>

33 Россию и Турцию объединил газ, <http://www.dni.ru/economy/2009/2/13/159409.html>; Упор. РФ увеличила экспорт газа в Турцию, <http://www.dni.ru/russia/2007/1/4/96848.html>

34 Jacob Resneck, New energy between Cold War foes Turkey, Russia, *The Washington Times*, 03. 09. 2012.

економским добитима”, сматра Синан Улген, председник Центра за проучавање економије и спољне политике у Стамбулу.³⁵ Према проценама, потребе за гасом у Турској ће се до 2023. године удвостручити, али пошто Турска те потребе не може да обезбеди, та земља се дала у потрагу за партнером који би јој изградио нуклеарну централу.

Стога је недавно постигнута сагласност да Русија изгради атомску централу (Акују) у Турској. Међутим, разногласја у кључним међународним питањима и даље остају, понајвише око Сирије и радио-локационе станице НАТО-а у Турској. Ипак, економска сарадња може подстаћи сарадњу Москве и Анкаре, што би била добра основа за проналажење обрасца односа две државе, заснованог на приоритету економије над политиком.³⁶ Од 1990. године трговински односи су почели успоном, без обзира на политички дијалог. Већ 2002. године робна размена је достигла четири милијарде долара. Но највећа сарадња почела је у области енергије, па тако Турска 64 одсто својих потреба за гасом задовољава тако куповином овог енергента од Русије.

Турска атомска централа треба да почне да ради 2019. године и градиће се на обали Средоземног мора, недалеко од града Мерсин. Ова централа обезбедиће пет одсто потреба Турске за струјом. Средства за изградњу у потпуности ће обезбедити компанија „Росатом”. Осим што ће изградити атомску централу, руска компанија ће бити и њен једини власник и управљаће њоме све док она буде радила, а такође ће слати у Русију истрошено гориво на прераду. Ови договори сведоче о изузетно високом нивоу сарадње два дојучерашња непријатеља.

Наравно, ово није случајно нити из љубави. Турска је једна од земаља с најбржим растом потреба за енергијом – око девет одсто на годишњем нивоу. Изградња и обезбеђивање нових извора енергије нису усклађени с потребама, па се данас у Турској догађају свакодневна искључења струје за домаћинства, као и уличне расвете. Истовремено, рад привредних субјеката се омогућава увозом како електричне енергије, тако и других енергената. Турска струју увози највише из Русије, преко Грузије, без обзира на лоше политичке односе Тбилсија и Москве.

Турска у оквиру економске глобализације може претендовати на улогу „епицентра енергетског развоја”, али ово решење има велики недостатак – недостатак извора енергије, па проблем покушава да реши уз помоћ суседне Грузије, у којој Турска жели да гради хидроцентралне. Другим речима, да би решила енергетске проблеме, уз помоћ идеолошки индоктринираних атлантистичких кадрова Турска покушава да изврши „меку” окупацију Грузије богате електричном енергијом, како би обезбедила „донатора електричне

35 Исто.

36 Газ и атом скрепят союз России и Турции, <http://www.turtsia.ru/Content/18663%B8%D0%B8>

енергије”. Наравно, окупација се спроводи у оквиру евро-атлантских интеграција и турског покровитељства над Грузијом по питању њеног уласка у НАТО. Но, како истичу грузијски аутори, ово не одговара Грузији. Ипак, укључивање Грузије у енергетски систем Турске одвија се интезивно, почевши од 2009. године.³⁷ Другим речима, Турска трага за „донаторима” енергије у свом кружењу, односно на простору који је некада улазио у састав Османске империје, па у том смислу и на Балкану, пре свега на Космету и Босни и Херцеговини.

Русија, Иран и Турска „играју важну улогу у глобалном односу моћи и у сукобу Запада и Азије. Уколико се Запад изгуби у државама Азије, он ће изгубити своју глобалну доминацију”.³⁸ Пројекат „Велики Блиски исток” једним делом је створен ради контроле Турске и Ирана, али и ради стварања основе за неутрализацију Русије. Зато важан део у овом пројекту имају Курдистан и Сирија. Уколико падне Сирија, ни Русија и Иран не могу више сачувати свој утицај на Блиском истоку.

Током јулског сусрета председника Русије Путина и премијера Турске Ердогана у Кремљу, испоставило се да је Турска „стратешки важан и поуздан партнер за Русију”.³⁹ Пре свега у области енергетике, металургије, културе и, наравно, туризма. Руско-турска робна размена достигла је 32 милијарде долара, а лидери две државе сматрају да је реално достићи обим од 100 милијарди долара. Турска заузима друго место по куповини руских сировина.

Јужни ток ће допремити у Турску 26 милијарди кубних метара гаса, а више иде само Немачкој. Иначе, 2016. године преко овог гасовода, који ће се пружати преко Црног мора на дубини од два километра, достављаће се трећина гаса потребног Европској унији.⁴⁰ Турску традиционално посећују туристи из Русије, па је тако 2011. године 3,5 милиона Руса посетило Турску, што је резултат (и) поједностављеног визног режима.

Могу ли руски енергенти утицати на геополитичку преоријентацију Турске?

Посета премијера Турске, Реџепа Тајипа Ердогана, Азербејџану 11–12. септембра 2012. године „раздражила је Русију”. Наиме, заједно са азербејџанским домаћинима Ердоган је демонстрирао светској заједници да не

37 Владимир Цхведиани, Грузинские ГЭС как часть турецкой экономики, 16. 11. 2012, <http://www.georgiatimes.info/analysis/83141-1.html>

38 Erol Manisalı, Rusya, İran ve Türkiye'nin Önemi, *Cumhuriyet*, 10. 09. 2012.

39 Россия – Турция: туризм, газ, а теперь еще и атом, <http://news.mail.ru/politics/9630667/>

40 Исто.

постоји могућност за мирно решење проблема Нагорно Карабаха.⁴¹ Уз агресивну улогу Турске у Сирији и сличне улоге у Ирану, то све може утицати на агресивност Турцима братског Азербејдана према Јерменима и избијање великог рата на границама Русије, који не може проћи без ангажовања Руске федерације. Зато су руски аналитичари Ердоганову активност у региону оценили као „раздражујућу”. Иран, опет, смета Турској јер у региону чува паритет моћи, и не дозвољава Турској да диктира своје интересе с позиције силе. Сукоб у овом региону одговара само САД и нема сумње да Ердоган подстиче Азербејдан на рат у интересу ове државе.

Поред тога, Турска тежи да прошири свој утицај на Јужном Кавказу (преко Азербејдана и Грузије) у региону чији геополитички занчај расте, што такође није у руском интересу. Ово доводи до закључка да је ангажовање Турске на регионалном нивоу углавном у функцији одбране интереса НАТО-а, САД и Европске уније, то јест западне осе, што овој држави може у будућности да нанесе велике штете, а сам однос са САД постаје изузетно нездрав и штетан за турске националне интересе.⁴² Зато за турску страну постаје све актуелније питање с којом државом, сем „наше старије браће са Запада” или с којим савезом треба да се спријатељи и искрено сарађује. Избора, свакако, има: од Азербејдана, Узбекистана, Казахстана, Киргизије па до Кине и Русије.

Гас и атомска енергија свакако приближавају две земље и снаже савез Русије и Турске, али у ком правцу ће сарадња две државе ићи, још је неизвесно због турске зависности од САД, која на неки начин поништава све што та земља уради на зближавању с Русијом. Управо на то наводе последњи догађаји.⁴³ Наиме, у Габали је одржано Друго заседање Савета стратешке сарадње Азербејдана и Турске, где су председник Алијев и премијер Ердоган потписали низ докумената, раздраживши Москву. Ради се о формирању „јединственог турског простора од Анадолије до граница Централне Азије и Кине”.

41 Рауф Миркадыров, Россия раздражена активностью Турции, <http://inosmi.ru/world/20120831/197526800.html#ixzz26PXBQsjh>

42 Nakan Rona, Türkiye kimle dost olacak?, *Yeni Mesaj*, 17. 08. 2012; Колика је зависност Турске од САД сведочи и ситагма „Обамини Турци”, тј. кадрови који су изашли испод шињела Фетулаха Гјулена (живи у Пенсилванији, сарадник ЦИА и „власник” бројних исламистичких универзитета и колеџа). Ови Турци подржавају Обаму на председничким изборима у САД. „Обамини Турци” су покренули сајт turks4obama.com помоћу којег прикупљају новац за изборе и, наравно, агитују за подршку Обами.

На другој страни САД су незадовољне улогом Турске као партнера „у питањима очувања мира” (пре свега због „секташке праксе Анкаре”). Суштина је да САД инсистирају на праву гласа свих верских и националних мањина у постреволуционарној Сирији, у том смислу и Курда, што Турцима не одговара, а ни „устаници” у Сирији не воле Курде, што, опет, омогућава да револуционарно стање у „постреволуционарној Сирији” потраје.

43 Турција начинает раздражати Россию, *Зеркало.az*, <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20120914/199164778.html#ixzz26SgwnZqW>

Совјети су пантуркизам разумевали као расистичку идеологију, према којој сви народи који говоре на неком од турских језика представљају једну нацију и имају обавезу да следе Турску и уједине се у Туран који се простире од Балкана (муслимански Словени и Албанци сматрају се Турцима) до Сибира. За време СССР-а идеологија пантуркизма је проглашена антисовјетском, антинародном и тумачена је као „турска грана нацизма/фашизма”. Данас Москва пантуркизам сматра идеологијом која угрожава виталне руске интересе, али и саму територијалну целовитост државе. Идеолози „великог Турана/Турске”, како пише Јарослав Батуков за сајт globoscope.ru данас стављају улог на развој сепаратизма код Турака у Русији, којих има око 15 милиона. Но главни проблем за Русе и Владимира Путина је тај што идеја пантуркизма, под покровитељством Запада, представља главни изазов евроазијским интеграцијама и опстанку саме Русије као државе.⁴⁴

Други проблем је у медијском продору Турске у Азербејџан и друге државе Централне Азије, чиме се шири не само идеологија пантуркизма, него и атлантизма. Затим је ту раздражујућа улога Азербејџана у Сирији и Ирану, те планирани улазак Азербејџана у НАТО под покровитељством Турске. На све то се надовезује покушај решавања проблема Нагорно Карабаха (јерменског проблема) без Русије.

На споменутом заседању у Габали, турски премијер Ердоган је критиковао руски став према Сирији, због чега су аналитичари закључили да то значи и „крај официјелног стратешког партнерства”. Не ради се само о Сирији, већ и о Грузији, коју Турска припрема за улазак у НАТО, што такође раздражује Русију. Турски официри су током заједничких војних маневара с грузијском војском положили и венац на споменик погинулим у Грузијско-руском рату 2008. године, што је политички чин који не може а да не разјари руску страну.⁴⁵

Покровитељство САД над Турском доноси своје горке плодове, тј. политичку кризу Турској. Незадовољан турски народ (опозиционе партије гаје извесну наклоност према Русији) већ излази на улице (29. октобра избиле су велике демонстрације које је полиција силом разбила), при чему премијер Ердоган постаје политички изолован: посвађао се са свим политичарима из суседних земаља, изгубио је подршку унутар државе, а успео је да се завади и са Москвом.⁴⁶ Такође, Турска је постигла слабије резултате и у економији, што се тумачи нерешеним питањем Сирије, Ирана и Израела. Осим тога,

44 Види: Зоран Милошевић, „Пантуркизам и неоосманизам”, *Печат*, бр. 227, Београд, 2012, стр. 49.

45 Упор.: Michael Cecire, Zero Problems 2.0: Turkey as a Caucasus Power, *World Politics Review*, 21. 09. 2012.

46 Сергей Василенков, Эрдоган оказался в политическом вакууме, <http://www.pravda.ru/world/asia/centralasia/31-10-2012/1132857-erdogan-1/>

јасно је да је Ердоганова влада у пат-позицији. Ушла је у конфликт са свим суседима и Русијом по жељи САД, јер Вашингтон жели да створи „Велики Блиски исток” у коме кадрови из Турске треба да имају велику улогу. Све то говори да Русија, како би преотела Турску од САД, мора још више да уложи у пројекат сарадње са овом значајном државом, а посебно у формирање политичких кадрова.

Литература

- Barlas, Mehmet: Türk siyasetinde ”Büyük Proje” eksiği mi var?, *Sabah*, 05. 08. 2012.
- Болдырев, А. В.: Черноморские проливы в политике Турции и России в 1992–2008 гг., сборник статей: *Ближний восток и современность*, Институт востоковедения РАН / Институт Ближнего востока, Москва, 2009.
- Василенков, Сергей: Эрдоган оказался в политическом вакууме, <http://www.pravda.ru/world/asia/centralasia/31-10-2012/1132857-erdogan-1/>
- Вэкэрлеу, Мариус: Турция: политические перспективы, *Геополитика*, Выпуск IX, Москва, 2011.
- Верхотуров, Дмитрий: Россия и Турция на пороге «газовой войны», <http://www.apn.ru/opinions/article9593.htm>, 15. 03. 2006.
- Газпром и мировая газовая политика, http://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/gazovyje_vojny_xxi_veka_819.htm
- Газ и атом скрепят союз России и Турции, <http://www.turtsia.ru/Content/18663%B8%D0%B8>
- Гриняев, Сергей: Газовая эра России, <http://segodnia.ru/index.php?pgid=2&partid=45&newsid=15343>
- Гриб, Наталья/ Соловьев, Владимир: Елизавета Кузнецова, Россия и Турция переведут переговоры с Газы на газ, <http://www.eprussia.ru/prensa/articles/15781.htm>
- Достер, Барыш: Турция между двух континентов, двух цивилизаций и двух сил, *Геополитика*, Выпуск IX, Москва, 2011.
- Южный поток и геополитика, <http://www.fondsk.ru/news/2012/06/11/uzhnyj-potok-v-geopoliticheskom-kontekste.html>
- Kaleağasi, Bahadır: Rusya'nın DTÖ üyeliği ve Türkiye, *Radikal*, 28. 08. 2012.
- Manisalı, Erol: Rusya, İran ve Türkiye'nin Önemi, *Cumhuriyet*, 10. 09. 2012.
- Милошевић, Зоран: „Бошњачко поништавање Срба”, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2004.
- Милошевић, Зоран: „Откривање државе”, Институт за политичке студије, Београд, 2010.

- Милошевић, Зоран: „Турска и неоосманизам”, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2010.
- Милошевић, Зоран: „Како Америка тежи изборној победи у Русији”, *Печат*, бр. 196, Београд, 2011.
- Милошевић, Зоран: / Гаврић, Никола: „Јужни ток и решавање конфликта у Босни и Херцеговини”, у зборнику: *Конфликти*, Клуб интелектуалаца 123, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2012.
- Милошевић, Зоран: „Идентитет Европе: будућност муслимана у Европској унији”, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Милошевић, Зоран: „Повратак белих господара, Неоколонијализам или интеграције?”, ЗМ и Клуб српских родољуба, 2012.
- Милошевић, Зоран: „Пантуркизам и неоосманизам”, *Печат*, бр. 227, Београд, 2012.
- Миркадыров, Рауф: Россия раздражена активностью Турции, <http://inosmi.ru/world/20120831/197526800.html#ixzz26PXBQsjh>
- Полевой, Андрей: Направления энергопотоков: Россия и Турция находят формулу сотрудничества?, <http://win.ru/ekonomicheskije-interesy/1325870200>, 07. 01. 2012.
- Путин: Изградња Јужног тока почиње крајем 2012., <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/PutinIzgradnja-Juznog-toka-pocinje-krajem-2012.sr.html>
- Resneck, Jacob: New energy between Cold War foes Turkey, Russia, *The Washington Times*, 03. 09. 2012.
- Rona, Nakan: Türkiye kimle dost olacak?, *Yeni Mesaj*, 17. 08. 2012.
- Россия и Турция: перспективы сотрудничества в газовой сфере, <http://inosmi.ru/overview/20120813/196557365.html#ixzz26PVYnDGT>
- Россию и Турцию объединил газ, <http://www.dni.ru/economy/2009/2/13/159409.html>; Упор. РФ увеличила экспорт газа в Турцию, <http://www.dni.ru/russia/2007/1/4/96848.html>
- Россия – Турция: туризм, газ, а теперь еще и атом, <http://news.mail.ru/politics/9630667/>
- Савин, Л. В.: Современная структура энергополитики, *Геополитика*, Выпуск 3, Москва, 2010.
- Саатов, к.п.н., Ильшат: Россия и Турция: дружба от газа до вуза, <http://dakazan.ru/2009-08-07/rossiya-i-turciya-druzhba-ot-gaza-do-vuza/>
- Самарџија, Слободан: Америка неће Путина, објављено: 12. 09. 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/SAD-neces-Putina.sr.html>
- Сотниченко, А. А.: Турция: геополитическая ось Евразии, *Геополитика*, Выпуск IX, Москва, 2011.

СССР - ТУРЦИЈА - ГАЗ - 1984 г. СОГЛАШЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРАВИТЕЛЬСТВОМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК О ПОСТАВКАХ ПРИРОДНОГО ГАЗА ИЗ СССР В ТУРЕЦКУЮ РЕСПУБЛИКУ, <http://allturkey.narod.ru/rusturkgaz1984.htm>

Турция начинает раздражать Россию, Зеркало.az, <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20120914/199164778.html#ixzz26SgwnZqW>

Hurriyet Daily News, 09. 08. 2010.

Cecire, Michael: Zero Problems 2.0: Turkey as a Caucasus Power, *World Politics Review*, 21. 09. 2012.

Хомский, Н.: *Гегемония или борьба за выживание*: стремление США к мировому господству. Москва, 2007.